

„Początki murowanych zamków w Polsce do połowy XIV w.”,
ogólnopolska konferencja naukowa,
Warszawa, 15–16 października 2015 r.

Konferencję współorganizowały dwie instytucje: Zamek Królewski w Warszawie — Muzeum oraz Zakład Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej; miała ona inicjować cykl zatytułowany *Colloquia Castrensia*. Miejszem dwudniowych obrad była Sala Koncertowa w Zamku Królewskim. Niemale grono słuchaczy, liczące około 50 osób, składało się głównie z archeologów, historyków, historyków sztuki i architektów, ale także pasjonatów tematyki kastellologicznej. Wygłoszono łącznie 15 referatów.

Konferencję otworzył dr Przemysław Mrozowski (Zamek Królewski w Warszawie — Muzeum), wyjaśniając źródła tej inicjatywy. W zamiarze organizatorów jest, by to październikowe spotkanie rozpoczęło cykl podobnych sesji, poświęconych różnym aspektom badań nad zamkami w szerokim zakresie czasowym — od średniowiecza po nowożytność.

Wykład inauguracyjny wygłosił prof. dr hab. Leszek Kajzer (Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego). Podkreślił nawiązanie niniejszej konferencji do podobnej sesji, która miała miejsce w 1974 roku na Politechnice Wrocławskiej, a stanowiące jej pokłosie materiały opublikowane zostały cztery lata później (*Początki zamków w Polsce*, Wrocław 1978)¹. Przypomniał sylwetki znanych badaczy zamków — Bohdana Guerquina i Jerzego Rozpędowskiego oraz zasygnalizował nadrzędną kwestię w studiach nad tytułowym zagadnieniem — dyskusyjny początek murowanego budownictwa zamkowego. Przyjmuje się na ogół, że przypada on na wiek XIII, lecz jest to różnie interpretowane. Wskazują na to głównie dwa przekazy źródłowe: Jana Długosza o zniszczeniu przez Jana Muskatę katedry krakowskiej oraz z 1252 r. — o uzyskaniu przez wojewodę krakowskiego Klemensa z Ruszczy zgody od Bolesława Wstydliwego na budowę pierwszego zamku prywatnego. L. Kajzer zarysował sytuację polityczną ziem polskich w XIII stuleciu oraz zjawiska decydujące także o rozwoju architektury w poszczególnych częściach kraju, m.in. ekspansję Zakonu Krzyżackiego i Danii na północy, oddziaływanie Czech na Śląsk.

Prof. Sławomir Gawlas (Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, „Średniowieczny zamek: geneza i funkcje społeczno-ustrojowe”) skoncentrował się na złożonych społeczno-ustrojowych funkcjach zamków. Przedstawił najistotniejsze kierunki studiów (polskich i obcych) nad tą tematyką oraz główne ustalenia. Ich efektem jest w znacznej mierze podważenie oraz reinterpretacja dotychczasowych tez i źródeł, a także zmiana terminologii. Wskazał też, które zagadnienia wywołują międzynarodowe dyskusje. Odwołując się do rozważań Leszka Kajzera (zawartych w publikacji *Zamki i społeczeństwo. Przemiany architektury i budownictwa obronnego w Polsce w X–XVIII wieku*, Łódź 1993) wskazał na podstawowe znaczenie zamków

¹ Publikacja wydana w serii Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, nr 12, Studia i Materiały 5, zawiera następujące artykuły: S.J. Dobrzański, *Castrum. Problematyka badawcza* (s. 5–21), J. Kamińska, *Obronność siedzib rycerskich w świetle archeologii* (s. 23–32), J. Kaźmierczyk, *Kamiennie elementy obronne grodów śląskich w VIII–XII w.* (s. 33–49), L. Leciejewicz, *Gród i podgródzie u Słowian zachodnich — problemy funkcji i rozwiązań przestrzennych* (s. 51–57), E. Małachowicz, *Zamki wrocławskie* (s. 59–76), Z. Radacki, *Początki zamków na Pomorzu Zachodnim* (s. 77–90), J. Rozpędowski, *Gród a zamek w Polsce — problem genezy i typologii* (s. 91–96), M. Złat, *Zamek średniowieczny jako problem historii sztuki* (s. 97–111).

w transformacji prawno-politycznej i społecznej, zaprezentował najważniejsze publikacje i badaczy. Zasygnalizował m.in. zagadnienie etosu rycerskiego, recepcji prawa lennego i kultury rycerskiej, adaptacji napływających wzorów do miejscowych warunków, piśmienności pragmatycznej, kwestionowanie konstrukcji nazw służebnych.

Rozważania kolejnego prelegenta, dr Piotra Laska (Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, „Początki zamków na Mazowszu w świetle nowszych badań”), odnosiły się do Mazowsza od schyłku XIII w. do lat siedemdziesiątych XIV w. Zwrócił on uwagę na nierównomierny rozwój architektury na tym terenie i uwarunkowania tego procesu (geograficzne, klimatyczne, glebowe, upowszechnienie cegły), na długie trwanie tradycyjnych budowli drewnianych oraz o konstrukcji łączonej. Zaprezentował główne postaci — przedstawicieli rodu Piastów, będących inicjatorami powstania tu pierwszych murowanych zamków: Konrada I zwanego mazowieckim, Bolesława, Trojdena I, Kazimierza I, Siemowita III. Wskazał także najistotniejsze założenia i kierunki ich polityki oraz wydarzenia, które miały wpływ na wnoszenie analizowanych obiektów. Na podstawie źródeł pisanych i materialnych opisał najważniejsze z nich, zlokalizowane w Błoniu-Radzikowie (dotąd najlepiej poznany), Jazdowie, Gostyninie, Lelowie, Łowiczu, Piekarach, Płocku, Pułtusku, Sieluniu, Skierniewicach, Sochaczewie i Rawie Mazowieckiej.

Prof. dr hab. Małgorzata Chorowska (Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej, „Początki zamków na Śląsku — Wleń, Wrocław, Legnica”) zaprezentowała wyniki dotychczasowych prac (w ramach grantu badawczego) nad dziejami budowlanymi tych trzech najstarszych śląskich zamków. Omówiła charakter i metody badań podejmowanych na każdym z nich. Dzięki najnowszym analizom możliwe było przesunięcie datowania początku tych założeń o około 50 lat — do drugiej połowy XII w. (w przybliżeniu do lat siedemdziesiątych). M. Chorowska najwięcej miejsca poświęciła zamkowi we Wrocławiu, jego rozwarstwieniu chronologicznemu i rozwojowi zabudowy. Omówiła zastosowaną przy badaniach tego obiektu metodę pomiaru cegieł i osiągnięte tą drogą rezultaty, a także sposoby opracowania i prezentacji uzyskanych danych statystycznych. Rozmiary cegieł użytych w najstarszej rotundowej budowli wrocławskiej skorelowano z materiałami zastosowanymi do wzniesienia kaplicy zamku legnickiego. M. Chorowska podkreśliła też znaczenie analiz zapraw — spoiwa najstarszych murów, ich składu petrograficznego i granulacji kruszywa.

Mgr Agnieszka Bocheńska (Zamek Królewski w Warszawie — Muzeum, „Początki zamku królewskiego w Warszawie”) zajęła się dziejami warszawskiego obiektu, przede wszystkim uwarunkowaniami politycznymi oraz związanymi z nim archiwaliami i źródłami archeologicznymi. Znaczące w tym zakresie było XIV stulecie, dość burzliwy okres formowania się struktur władztwa na Mazowszu. Autorka wspomniała pierwszą siedzibę księżęcą, którą był Jazdów (oddalony od Warszawy o kilka kilometrów), a także nakreśliła początki grodu warszawskiego na przełomie wieków XIII i XIV oraz powstającego tu zamku. Dla odtworzenia jego konstrukcji i etapów rozbudowy znaczące były zreferowane wyniki badań wykopaliskowych z 1952 r., a przede wszystkim z lat 2004–2007, gdy zarejestrowano ślady późnośredniowiecznej katastrofy budowlanej.

Dwoma innymi obiektami — w Krakowie i w Poznaniu, zajął się dr Tomasz Ratajczak (Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, „Piastowie czy Przemysłidzi? Początki murowanych zamków królewskich w Krakowie i Poznaniu”). Podjął rozważania nad zasadniczymi, lecz wciąż nie rozstrzygniętymi i wymagającymi dalszego rozpoznania kwestiami — chronologią, funkcją i znaczeniem tych zamków oraz inicjatorami ich budowy. T. Ratajczak udowodnił, że istotnych informacji może dostarczyć analiza relikwów murowanych budowli (w tym wieży Łokietkowej na Wawelu i poznańskiego obwodu obronnego). Przywoływał również inne przykłady z architektury polskiej i europejskiej. W efekcie skonstatował, że na tym etapie badań nie można udzielić przekonującej odpowiedzi na postawione w tytule pytanie.

Do tego wystąpienia nawiązywało następne, poświęcone poznańskiej siedzibie władców. Mgr Zbigniew Karolczak (Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, „Początki zamku królewskiego w Poznaniu w świetle badań historycznych i archeologiczno-architektonicznych”) zaprezentował rezultaty dotychczasowych, prowadzonych tam badań archeologicznych, skorelowane ze wzmiankami ze źródeł pisanych. Wnioski pozostają wciąż dyskusyjne. Autor opisał położenie zamku pod względem geograficznym (na wysoczyźnie morenowej, na przestrzennej terasie, na brzegu rzeki Bogdanki) i w stosunku do miasta (w północno-zachodniej jego części), jego rozplanowanie (na podstawie najstarszego znanego planu) i rozwarstwienie chronologiczne (wynikające z analizy relikwów architektonicznych, od XIII po XVI wiek). Przedstawił zachowaną dokumentację fotograficzną i dawne widoki obiektu oraz jego rekonstrukcję z najstarszej, trzynastowiecznej fazy. Prelegent podkreślił też kontrowersyjność zrealizowanej współcześnie odbudowy.

Prof. dr hab. Robert Kunkel (Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej, „Wieża strażnicza na przykładzie Kazimierza nad Wisłą”) omówił konstrukcję i rolę obiektu funkcjonującego w Kazimierzu nad Wisłą od schyłku XIII po XIV wiek. Był to punkt strażniczy, sygnalizacyjny i komora celna. Wieża (o wysokości około 20 m) wykonana została z łamanego kamienia wapiennego połączonego zaprawą wapienną, a grubość jej muru dochodziła do 4,2 m w dolnej części, malejąc wraz z wysokością. Wybudowano ją na wzgórzu, powyżej późniejszego zamku i nie wchodziła ona — jak przyjmowano dotychczas w literaturze — w skład jego umocnień obronnych. Otwór wejściowy do wieży, do którego prowadziły schody, umieszczony był znacznie powyżej poziomu terenu (około 6 m). Powyżej wejścia znajdowały się trzy kondygnacje (trzy poziomy użytkowe), część dolna miała kształt cylindrycznej studni. Wnętrze wyposażone zostało tylko w niezbędne urządzenia, w tym kominek i kamienne ławy (ich relikty obecnie zarejestrowano). Poszczególne kondygnacje oddzielały drewniane stropy. Zapewne zwieńczenie budowli zaopatrzone w krenelaż; być może na szczycie funkcjonowała hurdyca. Przesłanką do takiego wnioskowania było przedstawienie budowli w herbie miejskim. Autor zaznaczył, że tego typu obiekty szczególnie popularne były w Nadrenii, natomiast na terenie Polski analogiczne wieże znajdowały się w miejscowości Rytko nad Popradem oraz w Czchowie nad Dunajcem, jednak później zostały one wchłonięte w strukturę powstałych wokół nich zamków.

Prof. dr hab. Andrzej Buko (Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, „Palatium czy wieloelementowy zespół rezydencjonalny króla Daniela? Z ostatnich badań na Górze Katedralnej w Chełmie”) zaprezentował informacje historyczne o zabudowie na chełmskiej Górze Katedralnej i przegląd najważniejszych wyników dotychczasowych badań archeologiczno-architektonicznych na tym terenie, począwszy od prac Petra Pokryszkina w latach 1911–1912, przez kolejne, w latach sześćdziesiątych XX w. pod kierunkiem Wiktora Zina, po najnowsze interdyscyplinarne prace, prowadzone od roku 2000. Ich zakres i zastosowane metody pozwoliły na znaczne poszerzenie wiedzy o tym założeniu oraz umożliwiły określenie sposobu i etapów budowy tutejszego obiektu, użytych materiałów oraz funkcji odsłoniętych relikwów murowanych. Zarejestrowano tu pozostałości wieży posadowionej na nasypie, mur obwodowy oraz fundamenty kilku budowli o przeznaczeniu sakralnym i użytkowym, funkcjonujących w tym samym okresie. Ustalono m.in., że poziom użytkowy znajdował się około 3,5 m poniżej obecnego gruntu, wyniesienie było rozległym tworem antropogenicznym, a odsłonięte mury obwodowe wykonano z kamieni w technice *opus quadratus* i wzmocniono oskarpowaniem. Na stokach tego sztucznego nasypu pierwotnie umieszczono platformy, zaś u podnóża funkcjonowała dodatkowo fosa. Cały kompleks tworzył monumentalne założenie nie mające analogii w tej części Europy.

Dr Tomasz Dzieńkowski (Zakład Archeologii Wczesnośredniowiecznej Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej) i dr hab. Teresa Rodzińska-Chorąży (Instytut Historii Sztuki Uni-

wersytetu Jagiellońskiego) („Rezydencja książęca z XIII w. w Chełmie. Badania archeologiczno-architektoniczne najstarszej fazy”) zaprezentowali wyniki najnowszych badań archeologicznych (z lat 2010–2013) rezydencji książęcej w Chełmie i analizę odsłoniętych wówczas relikwów architektonicznych; określono też ich wielość i znaczenie. Ustalono, że w centralnej części kompleksu funkcjonowała wieża mieszkalno-obronna, zaś w części południowo-zachodniej druga wieża, zapewne o przeznaczeniu mieszkalnym; natrafiono też na inne konstrukcje kamienne i kamiennie-ceglane, wchodzące w skład co najmniej siedmiu budynków, w tym prawdopodobnie dwóch świątyń. Zbudowana mieściła się na kamiennej platformie (o wymiarach 40×60 m i wysokości około 5 m). Całość założenia otaczał kamienny i drewniano-ziemny mur obwodowy. Na podstawie źródeł pisanych (*Kroniki Halicko-Wołyńskiej*) oraz danych archeologicznych sprecyzowano czas powstania tej rezydencji i jej fundatora; wybudowana została w pierwszej połowie XIII wieku z polecenia księcia Rusi, Daniela Romanowicza. Wielkość założenia, sposób budowy oraz nakłady poniesione na tę inwestycję świadczą o ogromnym przedsięwzięciu organizacyjno-logistycznym i finansowym, która nie ma analogii z terenu Polski. Podobne założenia znane są z Węgier (rezydencja królewska w Obudzie, datowana na czwartą ćwierć XII w.) oraz z bliskowschodniego kręgu kulturowego (cytadele stawiane tam przez krzyżowców). Odsłonięte relikwidy siedziby Daniela oraz wydobyte podczas badań oryginalne zabytki ruchome świadczą o szerokich kontaktach księstwa halicko-wołyńskiego, zarówno z rzymskim Zachodem, jak i z Bizancjum. Budowa monumentalnego założenia rezydencjonalnego w Chełmie zapewne miała podnieść rangę inwestora na arenie międzynarodowej.

Drugi dzień obrad rozpoczął dr Maciej Małachowicz (Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej, „Wczesnośredniowieczna rezydencja panów ze Strzelina”) relacjonując historię powstania budowli strzeleńskiej na tle dziejów miejscowości i działań jej właścicieli; wzniesiona w XIII w. przejęła funkcję nadrzędną w stosunku do wcześniejszej siedziby, istniejącej na terenie tutejszego gródka kasztelańskiego. Inwestycja ta miała związek z przypadającą na to stulecie świetnością panów ze Strzelina; przedstawiciele tego rodu (Bogusława Starszego i Alberta) po raz pierwszy wzmiankowano w dokumentach w roku 1212. Zaprezentowane zostały ustalenia na temat wielkości i formy tego obiektu m.in. na podstawie zachowanych rysunków technicznych sporządzonych podczas dziewiętnastowiecznej inwentaryzacji i wyników współczesnych badań geoporumych. Celem badacza było zwrócenie uwagi na Strzelin — niewielki, lecz interesujący ośrodek (gdzie powstały cztery zamki i trzy rezydencje), a także wskazanie szerokiego spektrum problemów badawczych oraz potencjalnych kierunków poszukiwań odnoszących się do miejscowej architektury, zwłaszcza tej średniowiecznej.

Referat prof. dr hab. Anny Marciniak-Kajzer i mgr inż. Artura Gintera (Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego), „Wpływ wyników badań termoluminescencyjnych na datowanie najwcześniejszych faz zamku w Siewierzu”, poświęcony był przede wszystkim prezentacji tej nowoczesnej metody i możliwości jej zastosowania w rekonstrukcji dziejów obiektów. Wskazano jej walory i niedostatki na przykładzie prac na terenie zamku w Siewierzu. Zaakcentowano jej przydatność w badaniach archeologicznych dla datowania znalezisk ruchomych (głównie ceramiki), a tym samym dla określenia czasu powstawania nawarstwień kulturowych i samych budowli. I tak, dzięki wynikom analiz termoluminescencyjnych możliwe było cofnięcie czasu funkcjonowania kasztelanii siewierskiej na koniec XII i początek XIII wieku. Omówiono też sprecyzowane fazy przekształceń budowlanych zamku siewierskiego na przestrzeni kilku stuleci — od XII do XVI w.

Dr inż. Andrzej Legendziewicz (Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej, „Zamek w Koźuchowie do około połowy XIV w.”) przedstawił wiadomości odnoszące się do historii i przekształceń architektonicznych zamku w Koźuchowie. Średniowieczny obiekt (wzmiankowany po raz pierwszy w dokumentach w 1311 r.) z siedziby świeckiej książąt żagańsko-głogowskich stał się w okresie nowożytnym (od roku 1685 do 1810) klasztorem karmelitów; wraz

ze zmianami własnościowymi następowała przebudowa obiektu i dostosowanie go do nowych funkcji. Referent zrekonstruował wielkość i kształt budowli w dwóch najstarszych fazach jej istnienia — między końcem XIII a początkiem XIV wieku oraz do połowy XIV stulecia.

Dr Wojciech Wótkowski (Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej, „Początki zamków dominium warmińskiego”) opisał stan zachowania zamków na terenie Warmii, na przykładzie trzech obiektów: w Braniewie, Ornecie i Pieniężnie. Ich cechą wspólną było funkcjonowanie jako części umocnień miejskich i powstanie przed rokiem 1350. Założenia te zachowały się słabo, a ich pierwotna forma została w znacznym stopniu zmieniona w wyniku licznych przebudów. Ze źródeł historycznych wiadomo, że zamek w Ornecie wzniesiono zapewne około 1338 r. i stał się on siedzibą biskupów warmińskich. Analiza zachowanych fragmentów murów pozwoliła określić czas budowy ich najstarszych partii na około połowy XIV stulecia. Zamek kapituły warmińskiej w Pieniężnie zbudowano w latach 1310–1350. Obiekt w Braniewie ma metrykę trzynastowieczną; obecnie pozostała po nim jedynie ceglana wieża bramna.

Prof. dr hab. Sławomir Józwiak (Instytut Historii i Archiwistyki Polskiej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu) i dr Janusz Trupinda (Muzeum Historyczne Miasta Gdańska) w referacie „Układ przestrzenny i topograficzny zamków krzyżackich w Elblągu i Malborku w średniowieczu w świetle źródeł pisanych” przeprowadzili drobiazgową analizę zapisów źródłowych (przede wszystkim z akt notarialnych, głównie z drugiej połowy XIV i z XV wieku), odnoszących się do krzyżackich założeń w Malborku i Elblągu, by wskazać, które z nich wznoszono jako pierwsze, i w związku z tym, które z nich można uznać za wzorcowe. Badacze porównali obie budowle, ich wystrój, rozplanowanie oraz liczbę i funkcje tworzących je pomieszczeń (refektarze, izby rady, infirmerie, komnaty gościnne). Zwrócili też uwagę na zagadnienia wciąż niedostatecznie poznane i na możliwości ich rozwiązania w toku dalszych badań archeologicznych.

Wiele problemów poruszonych w wystąpieniach, zarówno tych nadrzędnych, jak i szczegółowych, było potem szeroko dyskutowanych. Między innymi zastanawiano się nad postępowaniem badań nad zamkami śląskimi (dr J. Serafin) i nad okolicznościami ich powstawania, w tym nad inspiracjami czeskimi (dr M. Pauk), nad możliwościami zastosowania metody termoluminescencji w badaniach cegieł (prof. dr hab. M. Chorowska) i nad wiarygodnością wyników uzyskanych tym sposobem (dr T. Dzieńkowski, prof. dr hab. Marciniak-Kajzer). Rozważano też kwestię terminologiczną — czy w źródłach krzyżackich używano pojęcia *bergfried* (dr J. Serafin, prof. dr hab. S. Józwiak). Uzupełniono także zestaw dostępnych źródeł pisanych dla dziejów zamku w Siewierzu (dr J. Serafin). Padły też (ze strony prof. dr hab. L. Kajzera) propozycje tematyki i tytułów kolejnych sesji: „Początki zamków prywatnych” oraz „Zamki w klasztorze przemienione”.

Podsumowując obrady, prof. dr hab. L. Kajzer ocenił je bardzo wysoko, podkreślając znaczenie wiedzy o początkach murowanych zamków w Polsce, konieczność kontynuacji podjętych badań, także przy zaangażowaniu innych dyscyplin, w tym zastosowania nowoczesnych metod nauk ścisłych. Zaproponował także, by spotkania kastellologiczne odbywały się regularnie co dwa lata. Prof. dr hab. S. Gawlas podsumował znaczenie tych obiektów głównie dla historii politycznej, jako miejsc sprawowania władzy.

Dr P. Mrozowski podjął zobowiązanie, że *Colloquia* organizowane będą cyklicznie. Zapowiedział też, że zaprezentowane tu materiały zostaną opublikowane w roku 2016.

Warto zaszykalizować jeszcze inne, ważne aspekty omawianej konferencji — zebranie wielu znakomych badaczy tej tematyki, reprezentujących różne dziedziny (architekturę, archeologię, historię i historię sztuki), a co za tym idzie, postrzegających te obiekty z odmiennych perspektyw. Przedstawione zostały rezultaty prac o różnym stopniu zaawansowania, dotyczące rozmaitych budowli — o niejednakowym położeniu, statusie własnościowym, skali założeń, formie, przeznaczeniu i obecnym stanie zachowania. Ustalenia te, jak można sądzić, wiele

wniosły w poznanie przeszłości poszczególnych zamków. Unaocznily też, że zestaw zagadnień nadal niejasnych i wymagających podjęcia jest spory. *Colloquia Castrensia* mogą zaś być, co udowodniły obrady w 2015 r., znakomitym forum prezentacji dokonań oraz wymiany poglądów dla przedstawicieli wielu kierunków badawczych, których łączy wspólny przedmiot zainteresowań, zawarty w słowie *zamek*.

Magdalena Bis, Wojciech Bis
(Warszawa)